

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

1. Словосполучення – номінативна синтаксична одиниця. Словосполучення і речення. Слово і словосполучення

Основна функція словосполучення – номінативна. Ця ж функція притаманна й слову. Між словосполученням і словом є багато спільного. Словосполучення, як і слово, називає предмет, ознаку, дію, але називає поширено, конкретизовано.

СПІЛЬНІ РИСИ СЛОВА і СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ:

- 1) не є комунікативними одиницями;
- 2) обоє позбавлені предикативності;
- 3) характеризуються номінативною функцією;
- 4) система форм слова і словосполучення визначувана стрижневим словом;
- 5) виступають будівельним матеріалом для речення.

Водночас між словосполученням і словом є СУТТЄВА РІЗНИЦЯ:

- 1) в них різна кількість смислових показників;
- 2) словосполучення є мінімальним контекстом для слова;
- 3) в словосполученні активно виявляються граматичні категорії опорних слів;
- 4) словосполучення будується тільки на основі підрядного зв'язку.

Істотними є **ВІДМІННОСТІ** між **РЕЧЕННЯМ** і **СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМ** як синтаксичними одиницями:

- 1) словосполучення виконує номінативну функцію, а речення – комунікативну;
- 2) словосполучення входить у комунікативну систему тільки через речення;
- 3) словосполученню властива інтонація називання, а реченню – повідомлення;
- 4) словосполучення вміщує не менше двох повнозначних одиниць, речення може складатися і з одного слова, пор.: *відповідь землякам, лист товариша і Зима. Пізно;*
- 5) в словосполученні один з членів підпорядковується іншому (субординативні відношення), в реченні вони координуються один щодо іншого, пор.: *квіти в росі, щасливий час і Пахне троянда; Пролунало могутнє “ура!”;*
- 6) в реченні наявна предикативність;

7) з усіх наявних форм синтаксичного зв'язку в реченні реалізуються всі, а в словосполученні – тільки підрядний прислівний зв'язок;

8) не всі сполучення слів у реченні є словосполученнями.

НЕ ВИСТУПАЮТЬ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ:

а) поєднання підмета з присудком (*Женці жнуть жито*);

б) вставні слова: *Сьогодні, можливо, буде дощ*;

в) аналітичні форми прикметників і дієслів (*більш сильний, буду говорити*);

г) однорідні члени речення (*Учитель приніс зошити та підручники*);

ґ) напівпредикативні сполучення слів (напівпредикативний підрядний зв'язок (*Ліс, пробуджений сонячними променями, вабив свіжістю*));

д) члени речення, з'єднані приєднувальним зв'язком: *Зробили ми вже багато, а недоліки є – і серйозні* (ускладнюють семантичну структуру речення);

е) фразеологізми та синтаксично нерозкладні конструкції: *жінка похилого віку, бити байдиди*.

Словосполучення – це номінативна синтаксична одиниця, яка складається з двох і більше, пов'язаних підрядним зв'язком, повнозначних компонентів, один з яких є стрижневим (головним), другий – залежним.

2. Граматична форма та граматичне значення словосполучення

Граматичне значення словосполучення – це відношення між головним і залежним компонентами: *зелений колір* – атрибутивне значення; *принести квіти* – об'єктне значення.

Граматична форма словосполучення – це синтаксична форма зв'язку і форма компонентів. В основному вона спирається на систему форм головного компонента, пор.: *лелека-вожак* – кореляція; *учитися на філфаці, учусь на філфаці, учимось на філфаці, учились на філфаці* і под.

Та сама форма може виражати декілька відношень, пор.: *навчатися з братом* (об'єктні й обставинні відношення); *будинок біля моря* (обставинні й означальні відношення); *характеристика учня* (об'єктні відношення: *характеризують учня* і суб'єктні відношення: *учень характеризує*).

3. Типи словосполучень

3.1. Типи словосполучень за семантико-синтаксичними відношеннями

За характером смислових відношень між компонентами словосполучення поділяються на: 1) атрибутивні, 2) об'єктні, 3) суб'єктні, 4) обставинні, 5) комплетивні, 6) апозитивні.

3.1.1. Атрибутивні відношення

– це такі, в яких головне слово позначає предмет, а залежне окреслює його ознаку: *старанний учень, виняткова причина, красива дівчина*. З-поміж таких словосполучень домінують словосполучення із залежним компонентом, який виражає узагальнену ознаку (прикметник, займенник, дієприкметник).

Атрибутивні відношення часто виникають і при сполученні іменника з іншими частинами мови: а) іменник + іменник без прийменника: *гілка бузку, крило літака*;

б) іменник + іменник з прийменником: *сорочка в клітинку, будинок з дерева*;

в) іменник + інфінітив: *бажання вчитися, стремління малювати*;

г) іменник + прислівник: *кава по-турецьки*.

За атрибутивних відношень залежний компонент словосполучення в межах речення завжди є **означенням**.

УВАГА! Під час аналізу словосполучень необхідно пам'ятати, що та сама модель може виражати різну семантику. Так, словосполучення, побудовані за схемою “ім. + ім. у род.в.”, можуть реалізовувати атрибутивні й об'єктні відношення.

Означенням залежний компонент у моделі “ім. + ім. у род. в.” виступає тоді, коли головне слово називає:

1) предмет, а залежне – особу, якій цей предмет належить: *будинок батька, зошит учня*;

2) частину предмета, а залежне – весь предмет: *сторінка зошита, дах будинку*;

3) особу, а залежне – заклад або колектив, до яких ця особа має відношення: *викладач університету, учитель школи*;

4) сукупність предметів, а залежне – предмети, з яких ця сукупність складається: *череда корів, зграя птахів, натовп людей*;

5) опредмечену дію, а залежне позначає діяча: *політ космонавта, наказ директора, розпорядження декана*;

6) ознаку, а залежне – особу або предмет, яким властива ця ознака: *білизна снігу, синява неба, цікавість учнів і под.*

3.1.2. Об'єктні відношення

в словосполученні виникають за такої взаємодії компонентів, коли головне слово вимагає свого поширення об'єктом (на який спрямована чи з яким пов'язується дія): *запустити супутник, орати трактором, схвалений урядом і под.* В об'єктних словосполученнях залежний компонент може позначати:

а) прямий об'єкт дії: *вишивати рушник, співати пісню*;

б) знаряддя дії: *орати землю трактором, забивати цвяха молотком*;

в) дійову особу: *підтриманий учасниками*;

г) співучасника дії: *розмовляти з друзями*;

ґ) об'єкт, що зумовлює зміст головного слова: *мрію про подорож, шкодою за втраченим*.

УВАГА! Об'єктні відношення виникають і в сполученні дієслова з інфінітивом: *принести обідати, наказати відступати, запросити танцювати та ін.* Це здебільшого дієслова руху або волевиявлення.

Об'єктні відношення реалізуються і в словосполученнях, де головне слово виражене прикметником, а залежне іменником: *сильний духом, здібний до малювання* та ін.

Значення об'єкта залежне слово має в тих випадках, коли головне виступає віддієслівним іменником, який співвідносний з перехідним дієсловом, що вимагає знах.в.: *захист Вітчизни, читання книжки // захищати Вітчизну, читати книжку* і т.ін.

3.1.3. Суб'єктні відношення

наявні в словосполученнях, у яких залежна форма позначає суб'єкта дії, діяча. Вони ґрунтуються на лексико-граматичній природі головного слова, яким виступає дієслово: *приїхав батько – приїзд батька, вітер розкидав – розкидані вітром, ураган знищив – знищено ураганом.*

УВАГА! Можливий збіг в одній формі двох видів відношень – суб'єктних та об'єктних, так звана синтаксична омонімія: *характеристика учня – учень характеризує й учня характеризують.*

3.1.4. Обставинні відношення

– це такі відношення, що характеризують чи кваліфікують дії (або ознаки).

За семантикою обставинні відношення поділяються на:

- а) часові: *повернутися вранці, піти пізно, приїхати через місяць;*
- б) просторові: *йти поле, жити в селі, перебувати на березі;*
- в) мети: *приїхати відпочити, подарувати на пам'ять;*
- г) причинові: *сказати помилково, вчинити наперекір;*
- ґ) наслідку: *покохати на муку, зустрічатися на радість;*
- д) означально-обставинні: *хоробро битися, гаряче говорити* і под.

3.1.5. Комплетивні (доповнювальні) відношення

виникають у синтаксично зв'язаних (цілісних) словосполученнях, коли головне слово вимагає смислового доповнення: *три пальми, вид спорту, склянка води, ставати червоним.* Словосполучення з цими відношеннями переважно виконують роль одного члена речення.

3.1.6. Апозитивні відношення

– це словосполучення, в яких обидва компоненти мають тотожну частиномовну належність і постпозитивний компонент характеризує головний за певною ознакою: *трава-звіробій, воїн-ветеран* та ін.

УВАГА! Значній кількості словосполучень притаманна синкретичність семантико-синтаксичних відношень, тобто в межах певної форми поєднується декілька значень. Так, можуть поєднуватися

атрибутивні й об'єктні відношення (*миска* (яка? і з чим?) з пиріжками, *дума* (яка? і про що?) про тебе, *написання* (яке? і чого?) книжки),

атрибутивні й обставинні (мандрівка (яка? і куди?) в гори, повернення (яка? і звідки?) з міста, позиції (які? і де?) обабіч шосе),

об'єктні й обставинні (припухлий (від чого? і з якої причини?) від сну).

3.2. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова

За цим критерієм словосполучення поділяються на:

- 1) словосполучення *іменні*, серед них в свою чергу виділяються:
 - а) *субстантивні* (головне слово – іменник): теплий день, дідуся в окулярах;
 - б) *ад'єктивні* (прикметник): надзвичайно цікавий, червоний від сорому;
 - в) *нумеральні* (числівник): двоє друзів, перший за списком;
 - г) *прономінальні* (займенник): хтось із студентів, кожний з нас;
- 2) *вербальні* (дієслівні): прагнути перемоги, розмовляти з товаришем;
- 3) *адвербіальні* (прислівникові): далеко від рідних, звідкись з темряви).

3.3. Типи словосполучень за ступенем злитості їхніх компонентів

Відповідно поділяються на:

- а) вільні, б) синтаксично зв'язані, в) фразеологічно зв'язані, г) лексично зв'язані.

У **синтаксично вільних** словосполученнях кожний компонент виконує в реченні роль окремого члена речення: *синій зошит*, *прийти вчасно*, *добре відгукнутися* та ін.

Синтаксично зв'язані (нечленовані, неподільні, цілісні) словосполучення виконують роль одного члена речення. Так, у реченні *Минуло два довгих і тривожних роки* (В.Кучер) наявні цілісне словосполучення *два роки* і вільні словосполучення: *два довгих роки* і *два тривожних роки*.

Цілісні словосполучення, як і синтаксично вільні, мають структуру, граматичне значення, їхні компоненти пов'язані одним з різновидів підрядного зв'язку. Цілісність окремих словосполучень пізнавана тільки в межах речення. До цілісних належать словосполучення:

- 1) кількісно-іменні на зразок *три явори*, *багато пісень*, *згряя птахів*;
- 2) соціативні (сумісності): *мама з сином*, *батько з дочкою*. Вони є цілісними тоді, коли ознака дієслова-присудка стосується обох діячів, пор.: *Сестра з братом пішли до міста* (*сестра з братом* – цілісне) і *Сестра з братом пішла до міста* (*сестра з братом* – вільне, з *братом* – додаток, пор. також: *Сестра тоді жила з братом*);
- 3) які мають у своїй структурі слова з *очима*, з *носом*, з *обличчям*, *росту* та ін.: *дівчина з гарними очима*, *хлопець з довгим носом*;
- 4) у структурі яких наявні сполуки прикметників, дієприкметників з іменниками, що називають родові поняття: *Він був доброю людиною*, *чуйною*;

5) семантична цілісність яких досягається співвідносними прийменниками *від і до*, з і до: *Від покоління до покоління і від серця до серця передають українці безмежну любов і пошану до генія національного духу – Тараса Шевченка;*

6) складені присудки: *Та хоч який біль чи горе скрутять людину, але випростуватись вона мусить сама* (М.Стельмах);

7) зі значенням вибірковості: *один з нас, один з учнів, хтось із присутніх, троє з класу;*

8) в яких головне слово своїм лексичним значенням відповідає члену речення, а залежне розкриває це значення: *літньої пори, о п'ятій годині, в тихому місці, з метою небезпеки;*

9) що становлять метафори, перифрази і т.ін., які можна аналізувати як один член речення: *ранок землі, обличчя сонця, крила вітру.*

УВАГА! Синтаксично вільні та синтаксично невільні (цілісні) словосполучення слід відрізнити від **фразеологізмів**, які за своїм значенням відповідають слову та можуть бути легко ним замінені: *замилювати очі – обманювати, тримати язик за зубами – мовчати* та ін.

Не слід їх сплутувати також з **лексикалізованими сполученнями** слів, що також мають значення одного слова, пор.: *літнє кафе, залізнична колія* тощо. Такі сполуки слів є стійкими, нерозкладними, але в них значення слів є прямим.

3.4. Типи словосполучень за будовою

За цим критерієм поділяються на: 1) прості та 2) складні.

Просте словосполучення – це семантико-синтаксичне об'єднання двох лексично-повнозначних слів: *голосно співати, чекати товариша.*

Просте словосполучення часом може складатись з трьох або більше слів. Це простежується:

1) за об'єднання неповнозначних зв'язок з іменними частинами у структурі складених присудків і залежного від такого утворення компонента: *почало раніше світати, тоді перестав сміятися;*

2) за поєднання слова з фразеологізмом: *зробив курям на сміх, став скупим на слово.*

Складне словосполучення – це об'єднання трьох і більше повнозначних слів. Основу складних словосполучень становить модель абсолютно простого словосполучення.

У сучасній українській мові виділяють три типи складних словосполучень:

1) просте словосполучення + залежне від нього окреме слово (за структурою є складним, а за семантикою – перехресно-цілісним): *врятувати життя товаришам, добре відомий у країні* (залежний від простого словосполучення компонент пояснює його загалом, а не головне слово);

2) головне слово + залежне від нього словосполучення: *гідний земного щастя; хода повна гідності* (залежний компонент простого словосполучення пов'язаний з головним словом і через нього взаємодіє з центральним компонентом складного словосполучення. Цим вони відрізняються від попередньої групи словосполучень);

3) головне слово + два або три залежних слова, не пов'язаних між собою, і таких, які не утворюють словосполучення. Це здебільшого дієслівні словосполучення, тому що дієсло-

ва здатні поширюватися кількома словоформами, пор.: *всунути нитку в голку; вкинути листа у скриньку; вбити цвях у стінку*. Зустрічаються зрідка і словосполучення з іменником: *залиття води в чайник, розміщення дітей в санаторії*.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Визначити різновиди словосполучення за морфологічним вираженням головного слова.

Широкий в плечах; байдужий до всього; два вікна; дехто в білому; по-зимовому холодно; задовго до сесії; далеко в ліс; відчинити вікно; дехто з присутніх; радіючи від щастя; студент-відмінник.

Завдання II

Охарактеризувати словосполучення за злитістю компонентів.

Щось приємне; берег Десни; група студентів; хлопець з дівчиною; один з них; шовкові трави; з Києва до Донецька; гетьманське серце; простягається аж до Сейму; початок весни; підпав під владу; наказав виконати; переходив Десну; дивився на переправу; може спізнитися.

Завдання III

Визначити смислові відношення між головним та залежним словом.

У козацькому житті; врятується разом з людьми; закінчив вичитувати; гілка калини; прихід весни; запропонував відпочити; будинок над морем; прагнення перемогти; отаборився біля річки; білизна снігу; сидів на коні; готовий до праці; летіти над землею; ввійти в річку; міг здатися.

Завдання IV

Охарактеризувати тип прислівного синтаксичного зв'язку між головним та залежним словом.

Влетіти крізь вікно; навішувати на ялинку; читання вголос; голова зборів, щось тривожне; наказ директора; червоні троянди; почати працювати; вартій уваги; ранкові тумани; писати олівцем; дівчина-інженер; йти годину; зустріч на майдані; наш плакса; швидко біг; привіз братові; написав твір; не випив соку.

Зразок розбору словосполучення

Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою.

По рідній землі (по землі якій? по рідній) – словосполучення, просте, субстантивне, субстантивно-ад'єктивне, атрибутивні синтаксичні відношення, узгодження, повне, власне-граматичне.

Засоби зв'язку: прийменник, флексія місц. відм.